

V O O R A A N Z I C H T

D R I E P A S

Jaargang 7, nummer 3, november 1990

HISTORISCHE KRING DUIVEN, GROESSEN, LOO

COLOFON

De DRIEPAS is het verenigingsblad van de Historische Kring Duiven Groessen-Loo. Het verschijnt drie tot vier keer per jaar. Artikelen mogen alleen overgenomen worden na schriftelijke toestemming van de auteur en met bronvermelding.

Abonnementsprijs f. 10,-, voor postabonnees f. 12,50 per jaar, bij vooruitbetaling te voldoen op onderstaande bank- of girorekening. Voor leden van de Historische Kring gratis. Losse nummers f. 4,00.

Het lidmaatschap van de Historische Kring bedraagt per jaar f 22,50, buiten de Gemeente Duiven f 25,= (wegens postbezorging), over te maken op postgiro 49 23 697 of Rabobank rekeningnummer 31.54.07.484 t.n.v. de Historische Kring Duiven Groessen Loo te Duiven.

Secretariaat:

A.Th.J. Boss
van Dorth tot Medlertsraat 5
6921 AT D U I V E N

Redactie DRIEPAS:

W.F.W.M. van Heugten, Duiven
Th.M.J. Jonker, Loo

Redactieadres:

zie secretariaat Historische Kring

ISSN: 0921-5549

HOE HET IN DUIVEN TOEGING

Onder deze titel verscheen in 1980 in het tijdschrift NEERLANDS VOLKSLEVEN (jrg. 30, nr. 3/4) een artikel over gebruiken in het Duivense gemeenschapsleven tussen 1900 en 1950. De auteur is de ons ook uit diverse publicaties in DRIEPAS bekende J.Th.M. Giesen van het streekarchivariaat. De redactie dankt de heer Giesen voor de toestemming om zijn opstel in een aantal afleveringen in dit tijdschrift op te nemen.

Het navolgende berust voor het overgrote deel op uitlatingen van oudere bewoners uit verschillende hoeken van de gemeente. Het opstel gaat beslist niet in de op eventuele diepere achtergronden en samenhangen van de gebruiken. Begonnen zal worden met enige gebruiken die tot de burenplicht gerekend kunnen worden. Het buurtverband was niet schriftelijk vastgelegd, maar toch een onmiskenbaar en onontkoombaar gegeven. Je voelde je er geborgen, je was er van afhankelijk, je kon ook hinder hebben van burenen met 'n minder prettig karakter. Maar het saamhorigheidsgevoel woog uiteindelijk het zwaarste en het begrip *naoberplicht* werd dan ook zeker niet opgevat als een van buitenaf opgedrongen keurslijf, maar als de praktische vorm, die verscheidene handelingen binnen het buurtschapsverband in de loop der tijden hadden gekregen.

Bij *trouw en rouw* kwamen de burentaken duidelijk naar voren. Het a.s. echtpaar ging de wederzijdse familie en de buurt uitnodigen voor het bruiloftsfeest. Voor de jongelui kwam daar nog de uitnodiging tot *gruunmaken* bij. Op den Bos (het Berghse heuvelland), in Stilliwald (Wehl) of achter Arnhem (tegenwoordig vaak in eigen omgeving) haalden de jongens, onder 't genot van 'n portie geestrijk vocht, enkele dagen voor het feest een wagen vol dennegroen. Dit diende voor de versiering van het (ouderlijk) huis van bruid en bruidegom. De meisjes zorgden voor de slingers en de papieren roosjes. Door de bewoners van het huis werd de inspiratie en de gezelligheid geregeld verhoogd door met de fles rond te gaan.

Na afloop van de kerkelijke huwelijksluiting gingen bruidspaar en familie meestal nog *aansteken* in een café, waarbij de bruidegom vroeger van de kastelein een lange aarden pijp kreeg, versierd met linnen bloempjes. Bij thuiskomst kon men soms 'n drietal vreugdeschoten horen, gelost door een buurman met zijn jachtgeweer.

Een overvloedig feestmaal, waarbij enkele burenen kookten en bedienden,

vulde een flink deel van de bruiloftsdag. 's Avonds was ook de buurt genodigd. Degenen, die op het bruiloftsfeest hadden gekookt en bediend, kregen kort nadien, meestal de eerstvolgende zondag, hun feestje. De koperen, zilveren, gouden en diamanten bruiloft gaven eveneens aanleiding op dezelfde manier volop feest te vieren. Een hoogst enkele keer kwam het voor, dat een bruidspaar de burenplicht verzuimde. Dat vormde de aanleiding tot het houden van een *guste brullef*, waarbij kaf werd gestrooid en ketelmuziek gemaakt.

Het ligt voor de hand, dat, als de buurt dusdanig deelde in de vreugde van een trouwerij, zij bij ziekte en overlijden het getroffen gezin evenzeer ter zijde stond. Buren losten de gezinsleden af bij het waken bij een ernstige zieke. Ze hadden hun taken bij het afleggen van een dode, het regelen van de begrafenis, het dragen en nadien het bedienen als men aan het sterfhuis bijeen kwam. Dit alles gevolgd door een *naobegreffenis* uit erkentelijkheid voor de bewezen diensten. In Groessen werd het dragen ook door leden van de St.-Vincentiusvereniging verricht. Lag het sterfhuis - vaak herkenbaar aan het feit dat van de twee vensterluiken er één gesloten was - binnen de bebouwde kom, dan kwam de priester met misdienaars en zangers de rouwstoet afhalen. Na de begrafenis was er voor de familie en de buurt een broodmaaltijd aan het sterfhuis, gevolgd door een glaasje. Was er een kind gestorven, dan kwamen de buurkinderen bidden en het lijkje *pelen*, d.i. beleggen met prentjes.

Bij de gewone dagelijkse bezigheden hielpen de buren elkaar als dat nodig was. Dat gold in het bijzonder voor de oogstwerkzaamheden. Op die manier kon voorkomen worden, dat dreigend slecht weerde kwaliteit van hooi en graan deed verminderen.

Bij het *dorsen*, dat in het begin van deze eeuw nog met de vlegel op de dorsdeel gebeurde, sprong soms ook de buurt bij. Toen later de *dorsmolen* zijn intrede deed, was het door de aanzienlijk snellere werkwijze zonder meer noodzakelijk, dat men elkaar wederzijds hielp. Ieder had z'n taak, van het afsteken van de garven vanaf de graanmijt naar de dorsmachine, via het instoppen, het wegslepen van de stroklappen, het afhaken van de volle graanzakken, het opsteken der klappen door het haakgat, het aanpakken met gaffel of riek tot het vlijen op de balken en de hilde toe. Als nadien het kaf naar de kafzolder was gebracht (voortreffelijk strooisel voor het kippenhok) en het erf was bijgeveegd, had ieder, ondanks alle stof en zweet, een voldaan gevoel. Was vandaag de buurman een stuk op weg geholpen bij de vorming van de wintervoorraad, volgende week was je zelf aan de beurt en dat alles met gesloten beurzen en niet zonder humor en

gemoedelijkheid.

Op burenhulp kon ook gerekend worden bij de *oogst* en het dorsen van kool- en raapzaad op het veld. Hoe spoedeisend dit werk ook was, men vond toch steeds gelegenheid er flink bij te eten en nog meer te drinken! Na het eerste kwart van deze eeuw werden deze gewassen echter weinig meer verbouwd.

De *slacht* was ook een aangelegenheid, waarbij de buurt werd betrokken. Het *vetpriezen*, de wederzijdse worstvisites, waren een welkome gelegenheid van de verse produkten van de slacht te genieten, voordat de lange periode van gezouten en gerookte levensmiddelen aanbrak. Men vergat ook niet iets van de slacht op de pastorie te bezorgen.

(wordt vervolgd)

J.Th.M. Giesen, Zevenaar.

Open Monumentendag op 8 september 1990.
Uitleg bij de kerk van Groessen.

AANGENAAM EN WELLUIDEND VAN TOON

De aanschaf een orgel voor de Loose kerk in 1829

Of er in de tijd dat Jan de Beijer zijn bekende tekening van de Loo-kapel maakte al een orgel was is niet bekend. Het Kerkarchief van 't Loo bevat daarover geen inlichtingen. Wel blijkt het Loose kerkbestuur en in het bijzonder pastoor A. Bonekamp in de jaren 1829/30 druk in de weer om een orgel aan te schaffen [1].

Het orgelcontract

Wat de directe aanleiding vormde om tot de aanschaf van een orgel over te gaan is onduidelijk. Pastoor Bonekamp moet in contact gekomen zijn met de orgelbouwers Lohman uit Groningen die in die tijd in de Liemers meerdere orgels gerenoveerd en geplaatst hebben. Met hen is hij overeengekomen om een orgel voor 600 gulden over te nemen. Het was geen nieuw orgel maar een bestaand uit de Broerenkerk te Zutphen. Daar was het bij de restauratie van die kerk in het jaar 1826 uit een zijbeuk verwijderd [2]. Vermoedelijk moet het orgel op het einde van de 17e eeuw in die kerk geplaatst zijn.

De koop van dit orgel werd op 12 april 1829 gesloten. In een uitvoerig contract met 5 artikelen werd de koop vastgelegd. De volledige tekst wordt in de bijlage weergegeven. In de eerste twee artikelen legde men vast dat het orgel van goede kwaliteit moest zijn en wat de omvang was. In het derde artikel wordt de dispositie beschreven. In het vierde artikel wordt de plaatsing en de termijn van oplevering geregeld. Dat blijkt drie maanden na ondertekening van het contract te zijn. Ook legt men in dit artikel vast dat de orgelbouwers vrij logies hebben en wordt het vervoer van het orgel van Zutphen naar 't Loo geregeld. In het vijfde en laatste artikel werd de financiële afhandeling geregeld. De betaling van de eerste termijn groot 300 gulden zou volgen bij het leveren van het orgel in de kerk, de tweede, groot 200 gulden na plaatsing en goedkeuring door een deskundige terwijl de laatste termijn van 100 gulden twee jaar later zou volgen.

Het contract werd ondertekend door pastoor Bonekamp en H. Hoppenreijns namens de Loose kerk, en door N.A. Lohman namens de gelijknamige firma.

Opvallend is dat in het contract ook sprake is van een oud orgel: "... terwijl de orgelmakers een oud orgel terug bekomen ...". Was er in de

Loo-kapel dan al een orgel dat te slecht was en door het tweedehands, Zutphense orgel werd vervangen ?

De intekening

Als gebruikelijk in die tijd ging het kerkbestuur rond bij de parochianen om geldelijke ondersteuning te vragen. Men kon voor zichzelf bepalen wat men wilde geven en in twee termijnen moest men het bedrag waarvoor men intekende betalen. In het kerkarchief bewaard men de intekenlijst met de titel:

*Lijst
van Intekening voor een
Orgel
In de RC Kerk te
Loo
geopend den 27 april,
1829*

Bovenaan op de lijst staat de naam van J.Jansen die voor een bedrag van 500 gulden intekende. Er wordt geen woonplaats vermeld, wel staat achter de naam: Schans. Mogelijk is een J. Jansen bedoeld die op de Schans onder Westervoort woonde [3]. Vermoedelijk was men van te voren al op de hoogte dat deze gift zou komen, want bij de verdere optelling laat men het buiten beschouwing. Het lijkt aannemelijk dat men op grond van deze vorstelijke gift in contact is getreden met de orgelbouwers Lohman. Onder de naam Jansen volgen de namen van de andere intekenaren. Interessant is de aanduiding van de woonplaats: men treft zowel parochianen uit Westervoort, de Hoesselt (Husselarij), de Looward (Loowaard) als Loo aan. Volledigheidshalve volgt de lijst in de oorspronkelijke schrijfwijze.

Hendrina Wolters	Hoesselt	3,--
Ww Derksen	Westervoort	5,50
Dries Lucassen	Hoesselt	2,--
Hk (?) Jansen	Loo	4,--
J. Bruns (?)	Westervoort	2,60
B. Nass	Westervoort	3,--
J.Jansen/Hopp.	Loo	0,50
J. Kaultjes	Hoesselt	1,75

J. v. Zadelhof	Looward	10,--
Zeker iemand	Looward	10,--
Hooiman	Looward	2,--
De meid van H.Hoppenreis ..		0,75
Kerk. R.Peelen	Loo	5,60

De toegezegde bedragen kon men in twee termijnen voldoen. Op 3 oktober 1829 blijkt de eerste helft zijnde 23,85 binnen te zijn en op 11 februari 1830 de andere helft. Dit maakt samen 547,70.

Toch bevat deze lijst niet alle namen van intekenaren. Uit een oproep van pastoor Bonekamp (zie verderop) van 27 november 1831 volgt dat toen een aantal personen de toegezegde bedragen nog niet had betaald.

Het orgel

Van de plaatsing van het orgel is niets in de archiefstukken te vinden. Als men zich aan het contract heeft gehouden, zou het orgel eind juli 1829 'speelvaardig' opgeleverd moeten zijn. Of dat zo is, is niet duidelijk. Bij de stukken in het Kerkarchief treft men een verklaring aan van J. Perquin, organist te Arnhem, en gedateerd 15 oktober 1830, waarin Perquin zijn goedkeuring geeft. Hij verklaarde: *'... en bevonden dat hetzelfde in alle deelen beantwoord aan het daar van gemaakte contract, en dat hetzelfde aangenaam en welluidend van toon is, en genoegzaam sterk ...'*. Slaat deze goedkeuring op de oplevering en was dus nodig voor de betaling van de tweede termijn of was deze goedkeuring bedoeld voor de laatste termijn?

Het orgel was betrekkelijk klein. Het bestond uit een handklavier [4] en het had de volgende dispositie:

prestant	4 voet
holpijp	8 voet
fluit d'amour	4 voet
quint	3 voet
octaaf	2 voet
prestant disc	8 voet
sexqualter	2 sterk

Het orgel had een omvang van 4 volle octaven, van de grote C tot de driegestreepte c''''.

Een herderlijk vermaan

Bij de archiefstukken die betrekking hebben op het orgel zit ook een tekst die pastoor Bonekamp op zondag 27 november 1831 in de kerk heeft voorgelezen. In de aanhef is sprake van een Publicatie. Om iets van de sfeer te kunnen proeven die in de vorige eeuw in de kerken van de Liemers heerste wordt de volledige tekst in een bijlage weergegeven. In het kort komt dit herderlijke vermaan er op neer dat hij een beroep doet op degenen die wel toegezegd hebben maar nog niets hebben betaald. Ook blijkt dat de organist al meer dan twee jaar gratis heeft gespeeld. Bij het begin van het nieuwe kerkelijk jaar (27 november was de eerste Adventszondag) stelt men daarom tarieven vast voor orgelspel bij uitvaarten en anderszins. De pastoor roept de kerkgangers op om de organist veel werk te bezorgen zodat hij op de gewone zon- en feestdagen geen loon hoeft te ontvangen. Hij raadt zijn parochianen aan daarvoor zuinig te leven en spaarzaam te zijn.

Besluit

Bij de afbraak van de Loo-kapel in 1875 en de bouw van de huidige kerk was het orgel blijkbaar in slechte staat en heeft men het afgebroken. Bepaalde onderdelen werden gebruikt voor een nieuw orgel. Bij de ingrijpende restauratie van de Loose kerk in de jaren zeventig van deze eeuw werd dit orgel uit de kerk verwijderd. Oude onderdelen van het in 1829 aangekochte orgel kwamen daarbij weer te voorschijn. Enkele oude orgelpijpen en een klavier werden door tussenkomst van Drs. J. Boogaarts uit Duiven geschonken aan het orgelmuseum te Elburg. Eveneens door tussenkomst van de heer Boogaarts kon men te Utrecht een orgel verwerven dat gebouwd was door de Utrechtse orgelbouwer Maarschalkerweerd. Tijdens de Openmonumentendag, 8 september 1990, bespeelde de jonge Duivense organist Jeroen Boogaarts dit kleine maar fijne orgel. Bij gelegenheid van deze concerten publiceerde drs J. Boogaarts een korte orgelgeschiedenis [5] met o.a. de complete disposities van de drie Loose orgels.

W. van Heugten, Duiven

Noten:

1. Kerkarchief Loo, inv. nr. 21
2. Broeckhuijzen Sr., G.H., Orgelbeschrijvingen (Handschrift ca. 1850-1862), deel I, 1981, blz.
3. Joannes Jansen, geboren 16.4.1771 en gestorven op 6.12.1830. Hij werd begraven te Westervoort. Zoals uit de gegevens van de Volkatelling van eind 1829 blijkt, woonde hij toen als weduwnaar Jansen op de hoeven. Wel valt op dat hij veel (inwonend) personeel had en bijgevoeg tot de beter gesitueerden behoorde. Zijn vader Joannes Theodorus Jansen, die gehuwd was met Maria Dircksen (gestorven 1.1.1789) was landbouwer te Loo en tevens kerkmeester.
4. Broeckhuijzen maakt melding van twee handklavieren en aangehangen pedaal.
5. J. Boogaarts: De orgels in de St. Antonius Abt kerk te Loo, Duiven, 1990.

Bijlage 1

Letterlijke tekst van het orgelcontract, Loo, dd. 12 april 1829 [1]

Contract volgens welke het Roomsche Catholyk Kerkbestuur van het Loo hebben gekocht van de Orgelmakers N.A. Lohman & Zoonen één KerkOrgel op navolgende Conditien

Art.1

Het Orgel moet in alle deelen van goede materialen en bewerking zonder eenig deel dat verwaarloosd of niet duurzaam is zijn en de Proef van deskundigen kunnen doorstaan waarbij zal moeten blijken dat het geen verouderd Zwak werk maar een goed Kerkorgel is.

Art.2

Hetzelve Zal bestaan uit een Handclavier met dezelve windlade en Regeerwerk en verder toebehooren zijnde alles van Groot C tot driegestreepte c''' te zamen vier volle Octaven. verders twee beste Blaasbalgen met de benodigde Canalen welke eene Ruime toevoet van Wind kunnen geven.

Art.3

De Dispositie zal uit de volgende alle sprekende Registers moeten bestaan:

Praestant	4 voet
Holpijp	8 voet
Fluit d'amour	4 voet

Quint	3 voet
Octaaf	2 voet
Fluit	2 voet
Præstant disc	8 voet
Sexquialter	2 sterk

Alle heele stemmen waarvan Sommige gebalveerd Zijn en dus in Bas en Discant afzonderlijk Kunnen worden gebruikt uitmakende te Zamen twaalf Registers-

Verder eene Ventiel of Windlasser(?) en een Tremulant –

Alle deze geluiden Zullen te Zamen in een welluidende Harmonie worden gestemd en Zoodanig aan de spraak gebracht dat dezelve het bedoelde effect in de Kerk kunnen te weeg brengen en Zulks aangenaam Aan hooren –

Art.4

De plaatsing van dit werk is mede voor rekening der Orgelmakers en zullen Zijlieden dit zoodra mogelijk bespoedigen en snel zoodanig dat hetzelfde drie maanden na de ondertekening van dit Contract speelvaardig en in worden opgeleverd.

Het vervaardigen van een Loos Front zal voor Rekening van Heeren Bestuurderen zijn terwijl de Orgelmakers een Oud Orgel terug bekomen. De steekbalgjes welke onder dit Front worden gelegd zullen voor Rekening der Kerk worden daargesteld alsmede de stijltjes waarop de Blaasbalgen aghter het Orgel gelegd moeten worden –

Vrij logies voor de Orgelmakers en het Transport van het Orgel van Zutphen naar het Loo wordt mede hierin bedragen –

Art.5

Voor bovengenoemde Orgel en werkzaamheden in de vier vorenstaande artikelen vermeld zullen de Orgelmakers genieten eene Somma van Zeshonderd Ned Gulden te ontvangen in drie termijnen het Eerste Zijnde driehonderd Gulden als het Orgel in de Kerk geleverd is het tweede Zijnde Tweehonderd Gulden na volbrachte arbeid en goedkeuring van voornoemd Werk en het derde of laatste Termijn uiterlijk twee Jaren na de aflevering van het werk terwijl zijl. zien onderwerpen de aan een nauwkeurig onderzoek aan het werk door onpartijdige deskundige Orgelkenners welke de Heeren Bestuurderen dit zullen wille opdragen –

Een zijn tot onderlinge verbintenis en ter nakomen dezes hier van twee eensluidende gemaakt en wederzijds ondertekend –

Loo den 12 April 1829

wg A. Bonekamp RC Pastor

wg H. Hoppenteijs

wg N.A. Lohman

Bijlage 2

Publicatie

omtrent de Bijdragen voor het orgel
en den Jura van den Organist,
gedaan door mij in de Kerk te Loo,
op den 1sten Zondag van Advent
den 27 November 1831 –

De gemeente zal zich nog kunnen erinneren, dat voor ruim 2 jaren eene Inteekenings-lijst en

uitnodiging tot milde bijdragen voor het Orgel plaats had;—

ik verzocht destijds eenieder, waaronder ook kinderen en dienstboden begrepen zijn, om naar vermogen en Godvruchtige gezinningen tot dat zoo lange gewenscht goddienstig meubel in ons Godshuis iets te willen bijdragen; en Zeide tevens dat men daarmede een jaar, als was het ook twee jaren uitstel hadde, om de bijdragen des te gemakkelijker te maken. —

Maar terwijl van Zulks bij Sommigen mogelijk wegens die lange uitstelling ten eenemaal in het vergetenboek schijnt geraakt te zijn, want mij dunkt dat er nog wel wat agter!

Zijn, welke anders nog snel iets, hoe weinig dan ook zouden kunnen en willen bijdragen: Zoo worden dan Zij, die zulks aangaat, hiermede dan daaraan erinnert en vriendelijk verzocht, om hunne godvruchtige bijdragen mijnen voor O.L.V.Lichtmis aanstaande ter hand te stellen, vermits alsdan de Intekenings-Lijst zal gesloten worden en bij terugblijving hunne namen dus noch op de Lijst van het Kerkenleden, noch ook op de Lijst, welken er in den Hemel aangehouden wordt, zullen gevonden worden.—

Vervolgens moet onder andere mildadige giften daaromtrent bemerkte worden, dat ook de organist nu met een goed voorbeeld is voorgegaan, nademaal hij reeds over de twee jaren, op Zon- en feestdagen, als ook bij uitvaarden, Jaargetijden en andere diensten, volgens belofte, het Orgel ter ere Gods, en zonder iemand iets te kosten, gespeeld heeft./

Intusschen zal de gemeente, vertrouw ik, nu ook snel met ons inzien dat Zijne Kunsten moesten voortaan tenminste eeniger mate behoort beloond te worden, en dierhalve is dan ook bepaald en vastgesteld, dat hem van nu af aan Zal betaald worden:

1 wegens het spelen bij eene uitvaart,

a) van vermogenden	fl 1,—
b) van minvermogenden	fl 0,50
c) van armen, die het ter Eere Gods begeren .. niets	fl —,—

2 wegens het speelen bij Zingende

Jaargetijden of anderszins	fl —,50
----------------------------	---------

3 wegens het speelen bij

	fl —,25
--	---------

NB. het spreekt vanzelve dat de Koster, wiens inkomen toch niet te groot is bij die diensten Zijne jura van eene Schilling of 6 st. blijft behouden.

Dit zoude dan ook wezen, wat de gemeente het Orgelspeelen ook op Zon- en feestdagen Zoude Kosten, en Kan alzoo geene Zware of drukkende last zijn voor hem, welke liefde voor den Godsdienst heeft. Want wie moet niet bekennen, dat het Orgelspel tot verheerlijking van onzen H. Godsdienst en onze eigen stichting en opwekking tot Godsvrucht veel, ja zeer veel bijdraagt, wezhalve men dan ook God en de mildadige menschen naar dat kostbaar geschenk niet genoeg kan danken.

Eindelijk hoop ik dan nu, dat de Gemeente niet al te karig zal zijn, om het orgel bij Zingende diensten te laten speelen en Zoo doende den organist Zijne overige diensten op de Zon- en feestdagen, ten minste eenigzins te belonen, wil men overigens zuinig en spaarzaam zijn: men zij het b.v. in de huishouding, kleeding, vertering, en alles wat de ijdele en zondige wereld aangaat, maar nimmer voor God, kerk en armen of hetgeen Onze Ziel en Zaligheid betreft. Want door dezen raad te volgen, zult gij u op den duur- ja eeuwig welbevinden en de aangenaamste vruchten inoogsten.

Met goedkeuring der overige Leden van ons Kerkbestuur

J. Peters

H. Hoppenreijls A. Bonenkamp

H. Jansen

EEN NIEUWJAARSBRIEF BIJNA HONDERD JAAR GELEDEN OP DOEKENSTADT TE LOO GESCHREVEN EN OP DEN ELSHOF TE GROESSEN GELEZEN

Twee jaar geleden werd in dit tijdschrift (jaargang 5, nr. 2, juni 1988, pp. 31-32) een felicitatiebrief gepubliceerd, die Dina Lensing op 30 juli 1888 op Doekenstadt te Loo schreef aan haar vriend Willem Peters op Den Elshof te Groessen.

Inmiddels is een nieuwjaarsbrief van dezelfde Dina aan dezelfde Willem, op dezelfde boerderij geschreven en op dezelfde boerderij bezorgd, bijna een eeuw oud.

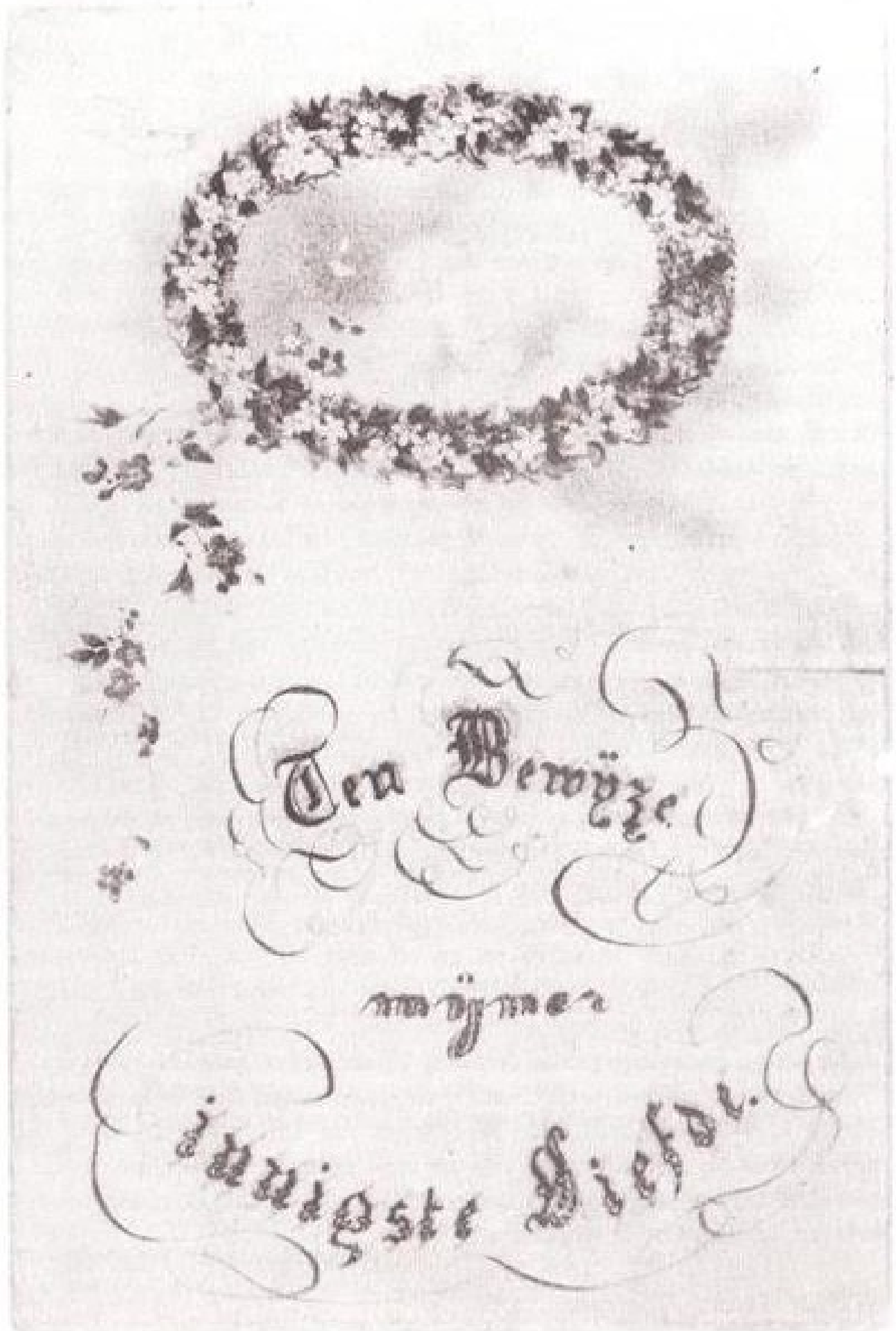
Ook de nieuwjaarsbrief is voorzien van een opdracht in zwarte en rode inkt gecalligrafeerd (14 - 21,3 cm; afb. 1). Heeft de verjaardagsbrief een hart van vergeet-mij-nietjes, op de nieuwjaarsbrief is een ovale krans van hetzelfde soort bloemetjes. In beide gevallen gaat het om poesiealbumplaatjes. Zoals uit de tekst van de brief blijkt, omsloot de krans oorspronkelijk een duifje met een roos. Helaas heeft Dina's oudste kleinzoon, de schrijver van dit stukje, in zijn jongensjaren dit gedeelte van de versiering eraf gepeuterd en in het poesiealbum van een buurmeisje geplakt.

We weten dat Dina de sierletters had leren tekenen bij de Zusters van J.M.J. te Zevenaar (artikel in dit tijdschrift 1985, nr. 1, pp. 11-19). Hier kreeg zij ook onderricht in het schrijven van brieven. Dat zij de brief van nieuwjaar 1891 niet overgeschreven heeft uit een brievenboek, blijkt uit de manier waarop de inhoud is afgestemd op de decoratie en op de voorstelling op een eerder van Willem ontvangen kaart.

Meer dan tien jaar na haar schooltijd slaagde Dina er niet in geheel foutloos Nederlands te schrijven en strooide zij wat al te kwistig met leestekens. Het is haar vergeven: schrijven was zeker niet haar dagelijks werk. Zij had haar dagtaak op de boerderij, waar na de vroege dood van vader Hugo de leiding geheel berustte bij moeder Agnes.

De gelieven trouwden in 1892 en bij die gelegenheid trok Willem van Den Elshof naar Doekenstadt. Van de brieven van Dina vond hij er in ieder geval twee de moeite waard om ze mee te nemen naar Loo, waar ze bewaard werden in een oude secretaire. Deze overleefde de oorlog niet, de brieven wonder boven wonder wel.

W.J.Th. Peters, Nijmegen.

Dierbare Willem,

Waar vindt men in den guren winter frissche, en welriekende bloemen?.. deze zijn in de natuur thans niet: doch er bloeiën in het verborgen bloemen, zoo schoon, zoo geurig, dat ze de schoonste, op het uitgebreide veld der natuur, verre overtreffen: het zijn de bloemen, die bloeiën, in ons hart; en het is vooral de roos, der innigste wederliefde, die mijn hart, voor U, mijn Beminde, gevoelt; en waarvan ik U, zoo gaarne, een bewijs geef: het is dan, op den eerste dag dezes jaars, dat ik U deze roos aanbied; omkranst met die liefelijk zachtblouwe vergeet-mij-niet, en gedragen door het schoone duifje; O! kon ik met deze gevleugelden bode, mede vliegen, om U mijne wenschen aan te bieden.

Het is dan het vijfde Nieuwjaarsfeest, lieve Willem, waarop wij ons, door wederzijdsche gelukwenschen, mogen verheugen; o! ik herinner mij nog dien eersten briefkaart, in het jaar '87 in den eersten tijd onzer verkeerung, op die kaart, was eene mand afgebeeld; met rozen en vergeet-mij-niet gevuld: doch 't meest waren het knopjes, ja onze liefde, was toen nog niet sterk; nog in den beginne, doch nu zijn het ontloken bloemen, die in de toekomst, nooit zullen verdorren, doch in schoonheid toenemen.

Alweer geliefde Willem, is dan een jaar voorbijgesnel; met al zijn lief, en leed, het nieuwe is weer begonnen; en brengt nieuwe zorgen, voor de duistere toekomst; maar neen, van daag geen treurige gedachten, alles stemt heden tot vroolijkheid met nieuwen moed de toekomst in: o ja, het Nieuwjaarsfeest schenkt altijd vreugde aan 't hart, ik voel mij dan gelukkig U mijnen dierbaarsten Willem, mijne wenschen te openbaren.

Moge 's Heeren mildsten zegen, U dan al de dagen dezes jaars vergezellen, moge allen tegenspoed, van welken aard ook, van U verwijderd blijven: ja moge het jaar, 1891 een der gelukkigste jaren wezen, van die welke Gij reeds beleeft hebt; en hetzelfde nog door een aantal zegenrijke jaren gevolgd worden.

Ik wil mijne wenschen echter niet bepalen bij aardsche welvaart alleen, of neen, ik wensch U ook geluk naar de ziel toe; opdat ge eenmaal, na een leven rijk aan deugden het eeuwig geluk des Hemels moogt genieten. Voor de vervulling dezer wenschen heb ik de God van goedheid en liefde dezen morgen vurig gebeden. In de hoop dat ze vervuld worden blijf ik Uwe liefst.

A.D.M. Lensing

't Loo 1 Jan. 1891

DUIVEN, EEN PLATTELANDSGEMEENSCHAP IN DE 17DE EN 18DE EEUW EN DE HISTORI- SCHE DEMOGRAFIE

Vermelding van Duiven in belangrijke recente historische werken

Als nieuwe inwoner van Duiven met belangstelling voor de lokale geschiedenis word je soms aangenaam verrast door berichten over je nieuwe woonplaats, zeker als dat gebeurt in boeken waar je een dergelijke vermelding feitelijk niet verwacht.

Zo'n toevallige ontdekking vormt de aanleiding voor het schrijven van dit artikel en enkele grepen uit de geschiedenis van Duiven in de 17de en 18de eeuw.

Het boek "Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw" (1) dat de bekende Engelse historicus Simon Schama in 1988 publiceerde, viel direct bij het verschijnen in vakkringen beurtelings bewondering en verguizing ten deel. (2) Schama poogt in zijn werk een mentale typologie te geven van de Nederlandse bevolking in de Gouden Eeuw. Centraal staat bij hem de vraag hoe twee ogenschijnlijk onverzoenbare elementen - matigheid, soberheid, ordelijkheid en eenvoud tegenover rijkdom - toch tot een symbiose werden in de werkelijkheid van de 17de eeuw.

Het verraste de auteur van deze bijdrage in het boek van Schama op bladzijde 436 in een hoofdstuk met als titel 'Huisvrouwen en hoeren: huiselijkheid en wereldsheid' een vermelding over Duiven aan te treffen. Wat gebeurde er in de 17de eeuw in Duiven dat zo belangwekkend was dat Schama het opnam in zijn boek?

In paragraaf 3 van voornoemd hoofdstuk ('Verleidingen en verschrikkingen') besteedt Schama aandacht aan de gevaren, waaraan de jonge vrouw tussen het moment dat ze sexueel volwassen was (\pm 18 jaar) en trouwde (tussen haar 24ste en 28ste levensjaar) was blootgesteld. Moralisten zoals Jacob Cats vermaanden de jonge vrouw. Cats raadde haar aan op te passen voor de ijdele geneugten van de jeugd en niet te vrijmoedig te zijn. Schama stelt de vraag of de vrouwen zich aan de opgelegde beperkingen hielden. Als we kijken naar het aantal onwettige kinderen, de zogenaamde bastaarden, moet het antwoord bevestigend luiden: \pm 1700 was 1% van de gedoopte kinderen een bastaard. Maar, stelt Schama, dit zijn slechts de gedoopte bastaardkinderen. Het werkelijke aantal moet dus hoger zijn

geweest. We zien bovendien een heel ander beeld als we uitgaan van voorechtelijke betrekkingen. En dan komt Schama met Duiven op de proppen.

'In de Gelderse (3) gemeente Duiven, bijvoorbeeld, is er in 14,3 procent van alle huwelijken tussen 1666 en 1730 sprake van vroege geboorten.'(4) De conclusie van Schama luidt vervolgens dat er meer 'vuile bruiden' - d.w.z. bruiden binnen 7 maanden na de conceptie - zijn geweest dan de propaganda van de deugd doet vermoeden.

Als bron voor zijn bewering over Duiven noemt Schama het werk van Donald Haks "Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven." (5) Op zoek dus naar de volgende auteur. Het boek van Haks blijkt een breed opgezette studie over huwelijk en gezin in de 17de en 18de eeuw. Haks maakt hiervoor gebruik van moralistische literatuur en processtukken over rechtspraak in huwelijkse zaken, met name de zogenaamde vaderschapsacties. Dit zijn acties van zwangere vrouwen om door middel van een gerechtelijke uitspraak de vaders van hun vrucht te dwingen hun verantwoordelijkheid te accepteren, hetzij in de vorm van een 'gedwongen huwelijk', hetzij - hetgeen vaker voorkwam - door een geldelijke schikking met de moeder van hun kind te treffen.

Het thema van de voorechtelijke seksualiteit krijgt bij Haks veel aandacht en evenals Schama brengt hij in dit verband Duiven ter sprake. 'In Duiven was van alle huwelijken in de periode 1666-1730 er bij 14,3% sprake van een vóór dit huwelijk verwekt kind, tussen 1731-1795 bedroeg dit 19,8%.'(6) Deze toename was volgens Haks in overeenstemming met ontwikkelingen elders in Europa. Hoe komt Haks aan zijn gegevens?

Uit de noten blijkt, dat hij de gegevens over Duiven heeft ontleend aan een studie over Duiven van de hand van A.J. Schuurman, die is gepubliceerd in 1979.

De bevolking van Duiven tussen 1665 en 1795

Het artikel van Schuurman "De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie" (7) is in de Driepas nog nooit eerder besproken. Moge dit alleen al voldoende reden zijn om hier even bij het artikel stil te staan, dit geldt te meer aangezien Schuurman in zijn bijdrage de bevolkingsontwikkeling in Duiven in de 17de en 18de eeuw uitputtend bespreekt volgens de nieuwste methodieken van de historische demografie. De historische demografie is een tak binnen de geschiedwetenschap, die na de Tweede Wereldoorlog een explosieve groei kende. Zij probeert

ontwikkelingen in de samenstelling van de bevolking in het verleden in kaart te brengen. Een belangrijke methodische vernieuwing was de bestudering van het demografisch patroon van de gezinnen in een gemeenschap en de levensloop van de leden daarvan als de samenstelling van deze gezinnen niet compleet voorhanden was. Deze zogenaamde methode van gezinsreconstructie, in 1953 geïntroduceerd door de Fransman Louis Henry, maakt hiervoor gebruik van gegevens over doop, huwelijk en begraven. Een goede inleiding over de historische demografie kan men vinden in een hoofdstuk van A.M. van der Woude in de nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Volgens deze demograaf is de studie van A.J. Schuurman een zeldzaam specimen van gezinsreconstructie in Nederland. In genoemd hoofdstuk in de A.G.N. maakt Van der Woude enige malen gebruik van gegevens die Schuurman over Duiven heeft verzameld (8).

Laten we ons nu verder bezighouden met de studie van Schuurman. Na een inleiding over de historiografie van de historische demografie en over zijn methode van werken, een beknopt overzicht van de geschiedenis van Duiven en de vermelding van zijn bronnen, houdt Schuurman zich verder bezig met de algemene loop van de bevolking van Duiven, in het bijzonder met de drie factoren die de bevolkingsontwikkeling bepalen: de nuptialiteit (dat is het aantal mensen dat huwt, en de leeftijd waarop zij dat doen), de fecunditeit (het aantal kinderen dat vrouwen kunnen krijgen) en de mortaliteit (de sterfte-leeftijd), waarbij hij de gevonden facta voortdurend vergelijkt met de situatie elders in Nederland en in andere landen in Europa.

Als bronnen voor zijn studie gebruikt Schuurman naast volkstellinggegevens de retro-acta van de burgerlijke stand, in casu de doop-, trouw- en begraafboeken. (9) Duiven is juist bij uitstek zo geschikt voor demografisch onderzoek, omdat de ononderbroken reeks van kerkelijke administratie in de periode 1664-1816 gezinsreconstructie voor dit tijdvak van ruim 150 jaren mogelijk maakt. We vinden hier bovendien over vrijwel alle inwoners gegevens, omdat de bevolking van Duiven in godsdienstig opzicht zeer homogeen van samenstelling was: 99% van de bevolking was katholiek, een gevolg van de omstandigheid dat Duiven achtereenvolgens behoorde tot Kleef en Pruisen (na 1666). Zodoende kon het katholieke geloof in Duiven in alle openheid worden beleden.

Het doopboek heeft betrekking op de jaren 1664-1815. Er zijn lacunes (1675, 1678, 1681, 1766) maar die zijn van geringe betekenis. Het doopboek geeft redelijk goede informatie: de voornamen van het kind, de namen van de ouders en van de doopgetuigen staan vermeld. Het geslacht

kan men gemakkelijk vaststellen aangezien latijn werd gebruikt. Verder wordt steeds aangegeven of het kind legitiem is en na 1701 wordt ook de plaats van de herkomst van de ouders genoemd, indien dat Westervoort of Nieuwgraaf is.

Het trouwboek is redelijk volledig, maar is kwalitatief veel minder dan het doopboek. De gegeven informatie is veel summierder: alleen de naam van de bruid en de bruidegom en die van de getuigen. In de 18de eeuw vindt men ook vermeldingen van plaatsen van herkomst (vanaf 1703 Westervoort, vanaf 1753 andere plaatsen) en van de huwelijksleeftijd (na 1777 af en toe).

Het begraafboek is zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht het minste. Voor de periode 1666-1730 is het onvolledig en het is niet altijd nauwkeurig.

Naast deze bronnen was van grote betekenis dat Zondervan, oud-archivaris van het streekarchivariaat 'De Liemers en Doesburg', op basis van voornoemde gegevens gezinsbladen samenstelde. Zonder deze gezinsbladen was volgens Schuurman zijn studie ondenkbaar geweest.

Het object van de studie is overigens niet de gemeente Duiven zoals we die nu (1990) kennen. Groessen en Loo blijven buiten beschouwing, omdat er geen ononderbroken reeks van bronnen is. Westervoort kerkte weliswaar in Duiven en Loo, maar blijft buiten beeld omdat het niet tot Pruisen behoorde en dus niet voorkwam in de volkstellinggegevens. Voor Schuurman is Duiven (het Duivense deel van) de parochie St. Remigius en de buurtschap de Nieuwgraaf, dat ook tot deze parochie behoorde.

Welk beeld schetst Schuurman van de bevolkingsontwikkeling in Duiven in de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw? Duiven - volgens de afbakening van Schuurman - heeft in de periode 1666-1795 een langzame groei in omvang van de bevolking gekend. In 1777 - uit dat jaar dateert de eerste bruikbare volkstelling - telde Duiven 496, in 1790 492 en in 1807 581 inwoners. In het laatste kwart van de 18de eeuw werden er meer mensen geboren dan er stierven, maar toch bleef de bevolkingsomvang toen constant. Dit geboorte-overschot werd gecompenseerd door een vertrek-overschot of migratiesaldo, hetgeen op slechtere economische omstandigheden in Duiven zou kunnen duiden. De snelle groei van de bevolking omstreeks 1800 kan daarentegen op betere omstandigheden wijzen. Deze groei zette zich in de eerste helft van de 19de eeuw - zij het minder snel - voort: in 1849 telde Duiven 683 inwoners. Aangezien het aantal huizen in 1753 88 en in 1849 98 bedroeg - slechts een geringe stijging dus - mogen we concluderen, dat de groei van de bevolking in de eerste helft van de 19de eeuw vooral binnen de huishoudens plaatsvond

(zie bijlage 1). (10)

Gemiddeld vonden in de periode 1671-1795 16 geboorten en 4 huwelijken per jaar plaats; in de periode 1731-1795 stierven gemiddeld 15 mensen per jaar. (11) Gerelateerd aan de totale bevolking levert dat geboorte-, huwelijks- en sterftecoëfficiënten (12) op die normaal zijn voor het Ancien Régime, namelijk respectievelijk bijna 40 pro mille, 9 pro mille en 30 pro mille.

Demografische crises, perioden met hoge sterfte en lage concepties, heeft Duiven niet gekend. We zien een stabiele ontwikkeling van de bevolking zonder duidelijke pieken en dalen.(13)

De seizoenschommelingen in huwelijken, geboorten en sterften laten zien dat de mensen nog sterk gebonden waren aan de natuur huwelijken en concepties vonden vooral in de zomermaanden plaats - geboorten dus in februari en maart - en sterften in de winter (zie bijlage 2).

Duiven was zeker geen gesloten gemeenschap. Er vond een vrij aanzienlijke migratie plaats: 64% van de echtgenoten(s) is buiten Duiven geboren, zij het dat ze meestal van vlak buiten Duiven afkomstig waren. De voortdurende vernieuwing van de bevolking is zichtbaar in het opduiken van steeds nieuwe achternamen (zie bijlage 3). Slechts 21% van de namen, die in de periode 1666-1700 in gebruik zijn, worden een eeuw later nog gebruikt. Namen die veel voorkwamen waren: Jansen (23x), Roelofs (10x), Spaens (10x), Huigen (7x), Van Hummel (7x), Melchers (7x), Derksen (6x), Wamstecker (6x), Lentjens (6x), Joosens, Hendriksen, van Huet, Joosten en Willemen (5x).

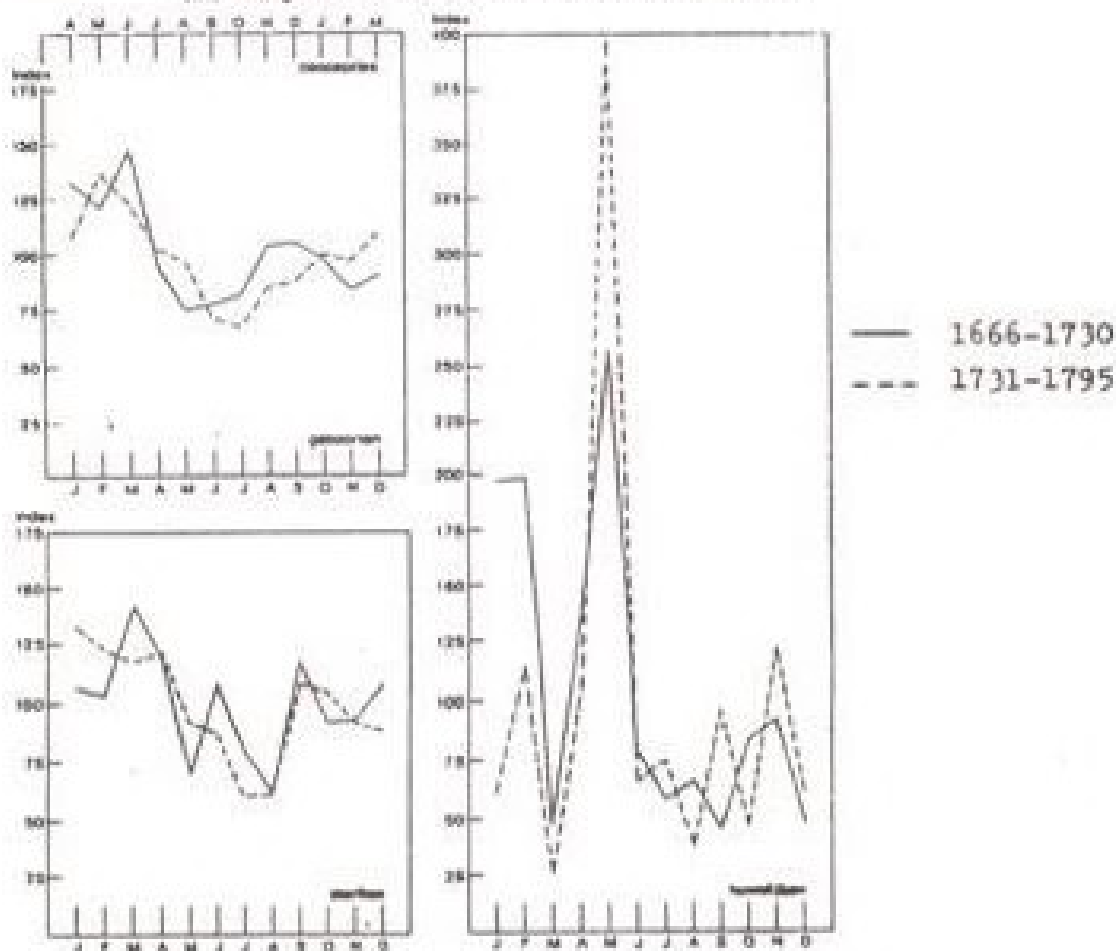
In de periode 1666-1795 zijn er 548 huwelijken voltrokken in Duiven. Voor de studie 'gebruikt' Schuurman 341 huwelijken, dat is 62%. Van deze 341 huwelijken was 68% het eerste huwelijk van beide echtelieden. Het aantal huwende weduwen op het totaal van het aantal huwende vrouwen was hoog, namelijk 17%. Wellicht moet dit worden toegeschreven aan een vrouwenoverschot. Vergelijking van gegevens uit de doop- en trouwboeken leerde Schuurman, dat de gemiddelde huwelijksleeftijd in de periode 1711-1790 voor vrouwen 27,8 bedroeg en voor mannen 30,2 jaar. Het verschil in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen werd in de loop van de 18de eeuw groter. In de jaren 1771-1790 bedroeg de gemiddelde huwelijksleeftijd voor vrouwen 27,3 en voor mannen 32,7 jaar. Evenals het reeds eerder genoemde migratie-overschot kan dit duiden op een verslechterende economische situatie.

In 56% van het aantal huwelijken kwam er een einde aan het huwelijk door de dood van de man, in 44% door de dood van de vrouw. Mannen hertrouwden vaker - 50%, tegenover 40% van de vrouwen - en zij deden

Bijlage 1 Tienjaarlijkse totalen van de geboorten, huwelijken en sterften van 'Duiven' in de periode 1671-1800

	geboorten	huwelijken	sterften	geboorten - sterften
1671-1680	146	46		
1681-1690	108	29		
1690-1700	138	43		
1700-1710	185	41		
1710-1720	158	37		
1720-1730	120	42		
1730-1740	171	53	120	51
1740-1750	157	35	142	15
1750-1760	139	39	142	-3
1760-1770	149	47	135	14
1770-1780	220	45	167	53
1780-1790	199	44	151	48
1790-1800	178	38	109	69

Bijlage 2 Seizoensbeweging van de concepties-geboorten, huwelijken en sterften (indexcijfers)

dit ook sneller. Na het 50ste levensjaar werd dit hertrouwen snel minder; nog maar 3% van de vrouwen en 14% van de mannen doen dit nog.

Van de 341 bestudeerde huwelijken waren er 60 gedwongen, dat is 17,6%. Dit kunnen we afleiden uit de omstandigheid dat de interval tussen het huwelijk en de geboorte van het eerste kind in die gevallen 7 maanden of korter was. Als we 1666-1730 vergelijken met 1731-1795 blijkt het aantal gedwongen huwelijken een stijging te vertonen: van 14,3% naar 19,8%, een gegeven dat overeenkomt met ontwikkelingen in andere onderzochte plaatsen. (14) Vrouwen die 'gedwongen' moesten trouwen, treffen we vooral aan in de leeftijdsgroep 25-29 jaar, gevolgd door 30-34 en 20-24. Als men rekening houdt met het aantal huwelijken per leeftijdscategorie, blijken gedwongen huwelijken relatief veel voor te komen in de groep vrouwen tussen 30 en 34 jaar.

Zoals overal in Europa in de 17de en 18de eeuw het geval was, werd ook in Duiven een gering aantal buitenechtelijke kinderen geboren: 1,7% van alle geboorten in de periode 1666-1795.

De vruchtbaarheidscijfers van de Duivense vrouwen zijn hoog te noemen. De huwelijkse vruchtbaarheid (15) bedroeg in de leeftijdsgroep 20-24 bijna 0,5 kind (16) en daalde vervolgens tot 0,164 voor de leeftijdsgroep 40-44. Een zelfde patroon treffen we aan in andere onderzochte plattelandsgebieden in Europa (bijlage 4). Het hoge vruchtbaarheidscijfer toont volgens Schuurman aan, dat er niet aan geboortebeperking werd gedaan in Duiven. Dit kan men ook afleiden uit de verdeling van de kinderen in de huwelijksjaren. Het aantal vrouwen dat 2 of 3 kinderen kreeg, verandert van 88% (leeftijdsgroep 20-24), via 69% (25-29) en 70% (30-34) in 50% (35-40). Daarna vindt een snelle daling plaats ten gevolge van het feit dat een toenemend aantal vrouwen onvruchtbaar wordt.

Schuurman vermeldt ook interessante gegevens over de omvang van de gezinnen. Er worden in de door hem bestudeerde periode gemiddeld 4 kinderen per gezin geboren. Hij onderscheidt drie categorieën. Ruim 57% van de gezinnen telde 0 tot 4 kinderen, ruim 28% 5, 6 of 7 kinderen en ruim 14% 8 tot 15 kinderen. 57% van de kinderen werd binnen een jaar na het sluiten van het huwelijk geboren. Meer dan 50% al na 9 maanden. De gemiddelde interval tussen huwelijkssluiting en de eerste geboorte is 16 maanden. Tussen het eerste en het tweede kind bedraagt deze 24,5 maand. Deze intervallen worden bij de volgende kinderen steeds groter.

Volgens een bepaalde demografische methodiek (17) kan men constateren, dat er in het Ancien Régime in een gemeenschap niet aan geboortebeperking gedaan, als slechts 10% van de huwelijken een gemiddeld geboorte-interval van 48 en meer maanden kende. In Duiven moeten we 12% van

de huwelijken tot deze groep rekenen. Opnieuw kan men concluderen dat er niet aan geboortebeperking werd gedaan. Ook een vierde feit wijst in die richting. De helft van de vrouwen, die getrouwd zijn voor hun 30ste jaar, baart het laatste kind nog tussen 40 en 45. Van de 16 laatste kinderen van vrouwen tussen de 35 en 39 jaar werden er 9 geboren uit vrouwen van 38 en 39 jaar.

Aangezien het begraafboek van Duiven voor 1726 niet betrouwbaar is, kan de studie van de mortaliteit slechts betrekking hebben op de jaren 1731-1795. Schuurman beperkt zich tot een onderzoek naar de kindersterfte in deze periode. Tussen 1731 en 1795 zijn er 742 kinderen geboren. 123 stierven in het eerste levensjaar, dat is 166 per duizend. Dit is laag in vergelijking met andere onderzochte plaatsen (bijlage 5). De gemiddelde levensverwachting in Duiven is dan ook hoog in vergelijking met elders, namelijk 42,5 jaar. Hier moeten we één oorzaak zoeken van de voortdurende groei in Duiven.

De belangrijkste bevindingen van Schuurman zijn hiermee behandeld. Van een expliciete vergelijking met gegevens van andere plaatsen of van een voorzichtige poging Duiven te plaatsen in een algemeen patroon heb ik afgezien. De algemene conclusie, die Schuurman aan het einde van zijn studie formuleert, mag voor zich zelf spreken: '(-) Duiven was een typisch pre-industrieel dorp voor wat betreft het demografisch gedrag van de inwoners.'(18). Ondanks de beperkingen - het Duiven van deze studie is niet het Duiven zoals wij dat nu kennen - is een aantal tendenzen in demografisch opzicht van Duiven in de 17de en 18de eeuw duidelijk zichtbaar.

P.A.J. Meulendijks, Duiven

Noten:

1. Amsterdam 1988 (682 bladzijden).
2. Men leze de besprekingen van R.M. Dekker (in *Theoretische Geschiedenis* 16 (1989) 97-107) en H.F.K. van Nierop (in *BGMN* 104 (1989) 51-55), die het boek prijzen en de zeer negatieve beoordeling door R. van Gelder (in *T.v.G.* 102 (1989) 213-220), J.L. Price (in *BMGN* 104 (1989) 39-42) en E.O.G. Haisma Mulier (in *BMGN* 104 (1989) 43-50). En dan ga ik voor het gemak nog maar voorbij aan de vele kranteartikelen en (t.v.-) interviews, die betrekking hadden op de auteur en dit werk.
3. Of Schama bedoelt, dat Duiven nu tot de provincie Gelderland behoort, of dat hij ten onrechte Duiven in de 17e en 18e eeuw deel laat uitmaken van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, is niet duidelijk.
4. O.c. Schama, pag. 436.

5. Assen 1982.
6. O.c. Haks, pag. 96-97.
7. In A.A.G. bijdragen 22 (1979) 138-190.
8. A.M. van der Woude, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800, in: D.P. Blok e.s., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5, Haarlem 1980, pag. 102-169. Naast Duiven waren er in 1980 nog slechts gezinsreconstructies van Maasland en Zierikzee. De gegevens over Duiven vindt men in het hoofdstuk van Van der Woude op pag. 150-151, 156 en 168.
9. Het hoofdstuk in de nieuwe A.G.N. deel 5 van A.M. van der Woude (zie noot 8) verschaft uitgebreide informatie over de bronnen, die voor demografische onderzoek van de periode 1500-1800 geschikt zijn. Naast allerlei tellingen (volkstellingen, hoofdgeldlijsten i.v.m. de belastinginning, tellingen van weerbare mannen of van communicanten e.d.) noemt hij de retro-acta van de burgerlijke stand. Dat zijn doop-, trouw- en begraafboeken. We moeten wel bedenken, dat pas op het concilie van Trente (op de 24ste zitting, op 11 november 1563) een besluit werd genomen over de registratie van dopen en trouwen. In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was deze registratie vooral een zaak van de kerk en zeer geleidelijk aan werd dat pas in deze periode (1500-1800) tot een zorg van de overheid. Van een algemeen geldend systeem van overheidswege kon dan ook geen sprake zijn. Met de huwelijksluiting bemoeide de centrale overheid zich nog het meest intensief. Begraven werd als een zaak van de lokale overheid beschouwd en dopen - een sacramentele handeling in de optiek van de wereldlijke overheid - werd als een zuiver kerkelijke aangelegenheid beschouwd.
10. De oorzaak van de daling in geboorten en huwelijken in de periode 1740-1760 wordt door Schuurman niet aan de orde gesteld. Op de suggestie van de heer Th. Jonker dat deze ontwikkeling verband zou kunnen houden met de oorlogen van Frederik de Grote (de Oostenrijkse successie-oorlog 1740-1748 en de Zevenjarige oorlog 1756-1763) hoop ik in een volgende bijdrage terug te komen.
11. Zoals gezegd, het begraafboek is onvolledig en onbetrouwbaar voor de periode 1666-1730. Een studie naar de mortaliteit in die jaren is daarom niet mogelijk. Door extrapolatie van gegevens over geboorten (1671-1800) en sterften (1731-1800) kan men berekenen dat in de periode 1671-1800 gemiddeld 11 mensen per jaar stierven.
12. Dit cijfer geeft het aantal geboorten, huwelijken en sterften per jaar per duizend inwoners.
Ancien Régime (letterlijk: Oude Bewind), d.w.z. de periode voor de Franse Revolutie en de andere omwentelingen in Europa (ruwweg de periode 1500-1800).
13. Alleen in 1783 vonden 33 - dat is tweemaal zo veel als normaal - de dood. Dit is grotendeels toe te schrijven aan de rode loop. Volgens het begraafboek kostte deze ziekte in dat jaar aan 14 mensen het leven.

14. Schuurman noemt geen verklaring voor deze toename, maar in de literatuur worden wel algemene verklaringen voor de sterke stijging van buitenechtelijke seksualiteit aan het einde van de 18de eeuw genoemd. Haks wijst op het feit, dat men vanaf 1750 steeds losser stond tegenover de restrictieve kerkelijke moraal (Haks, *Huwelijk en gezin*, pag. 14 e.v.). Reay Tannahill (*De tweede drijfveer. Geschiedenis van de seksualiteit*, Utrecht/Antwerpen 1982, pag. 297-300) brengt deze normverandering in verband met de Verlichting. (Verlichte) mannen gingen toen een 'natuurlijke moraal' in de praktijk brengen en zij werden zorgelozer. In "Illegitimacy, Sexual Revolution, and Social Change in Modern Europe" (in: *The Family in History. Interdisciplinary Essays*, edited by Theodore K. Rabb and Robert I. Rothberg, New York 1971, pag. 48-85) probeert de gezinshistoricus Edward Shorter deze ontwikkeling te plaatsen in het kader van sociale en psycho-sociale veranderingen aan het einde van de 18de eeuw, in casu de opkomst van de kapitalistische markteconomie, de urbanisatie en de toenemende individualisering. Veel mensen trokken aan het einde van de 18de eeuw van het platteland naar de steden en zij gedroegen zich daar - buiten de arm van de sociale controle van de besloten dorpsgemeenschap - veel vrijer. Het is voor mij een open vraag wat we met deze globale verklaringen moeten doen in verband met Duiven!
15. Dit is het gemiddeld aantal kinderen per vrouw per jaar.
16. Dus gemiddeld kreeg een vrouw in deze leeftijds categorie één keer in de twee jaar een kind.
17. De methodiek is van Dupaquier en Lachiver, twee toonaangevende historische demografen.
18. O.c. Schuurman, blz. 186 (vertaald uit het Engels). Overigens stelt A.M. van der Woude in zijn hoofdstuk over de historische demografie in deel 5 van de nieuwe AGN (zie noot 8) zonder afbreuk te doen aan de betekenis van Schuurman: 'De gezinsreconstructie van Duiven gaat over de 18de eeuw en betreft een dorp waarvan de representativiteit voor het oosten van het land te betwijfelen valt.' O.c. blz. 168.

Bijlage 3 Plaats van herkomst van bruid en bruidegom in de periode 1666-1795

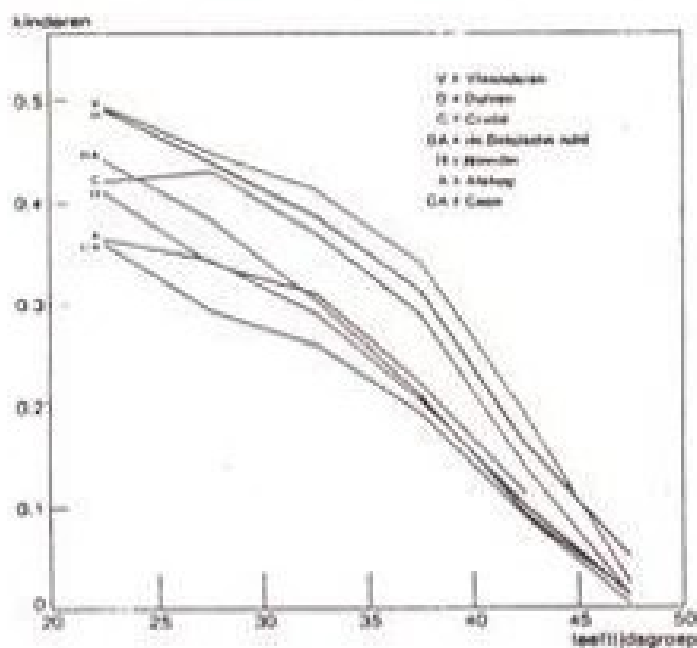
bruid	bruidegom		totaal
	Duiven	elders	
Duiven	55	60	115
elders	40	0	40
totaal	95	60	155

(bron: RAG, R.B.S. Duiven, inv. nos. 553-554)

Plaats van herkomst van bruid en bruidegom naar afstand in km in de periode 1666-1795

kilometer	bruidegom	bruid
Duiven	45	67
4	20	18
8	9	11
12	5	4
16	4	3
20	4	2
24	5	1
28	0	1
40(of meer)	5	0
onbekend	38	48

Bijlage 4 Huwelijkse vruchtbaarheid. Gemiddeld aantal kinderen per vrouw per jaar naar leeftijds-groep voor zeven populaties (Schuurman verge-lijkt in deze grafiek Duiven met andere plaat-sen die zijn onderzocht)

Bijlage 5 Vergelijking van de kindersterfte in Duiven met enige andere onderzochte plaatsen

Jaar	Duiven	Maasland	Crulai (Fr)	Smith (Eng)
-1	166	266	172	212
1-4	119	70	114	177
5-9	41	24	60	

VERENIGINGSNIEUWS

OPROEP

Wie zich ver van huis begeeft, stelt familie en kennissen als regel op de hoogte van haar/zijn welstand en opgedane ervaringen in de nieuwe omgeving. Dit geldt hedendaagse vakantiegangers. Dit is zeker wáár voor emigranten. Vooral in vroegere jaren, laten we zeggen voor de Eerste Wereldoorlog, was emigratie voor velen een hachelijke onderneming. Lange tijd was een brief de enige vorm van communicatie tussen emigranten en achtergeblevenen. Zo zijn er over en weer talloze brieven geschreven, die echter in de loop van de jaren voor een aanzienlijk gedeelte verloren zijn gegaan. Toch moeten zulke waardevolle documenten hier en daar nog aanwezig zijn. Deze brieven zijn daarom zo waardevol, omdat zij informatie uit de eerste hand bevatten en ideaal studiemateriaal vormen voor wie - om welke reden dan ook - in dit historisch verschijnsel is geïnteresseerd; ik denk bijvoorbeeld aan historici, theologen, sociologen, psychologen en taalkundigen. Er is dus alle reden om een poging te doen te redden wat er nog over is.

In samenwerking met dr. H.J. Brinks, archivaris van Calvin College in Grand Rapids in de staat Michigan, probeer ik deze documenten op te sporen en te bewaren. Wij beperken ons daarbij tot correspondentie tussen Amerika en Nederland. Indien men zulke brieven bezit en tijdelijk wil afstaan, of indien iemand mij op het spoor ervan kan brengen, zou ik dit zeer op prijs stellen. Van zo'n brief wordt een kopie gemaakt (het origineel krijgt men vrijwel per omgaande terug), deze wordt gecatalogiseerd en veilig opgeborgen in het Archief van Calvin College voor eventueel toekomstig gebruik. Het gaat dus om brieven van of naar de V.S. of Canada uit het tijdperk 1840-1980. U kunt ervan op aan, dat op geen enkele manier misbruik zal worden gemaakt van iemand privacy.

dr. A. Bor
Beatrixlaan 7
6713 PR EDE
tel. 08380-13695.

De jaarlijkse excursie

Op 23 juni 1990 zet een elftal auto's koers naar de pont bij Pannerden. Aangelokt door de "wervende" dialezing van dr. G.B. Janssen op onze

jaarvergadering begeven de ongeveer 40 inzittenden zich naar het hoofddoel van onze excursie, het sperfort Pannerden, gelegen bij de splitsing van Rijn en Waal.

Na enig gemanoevrere op de smalle toegangsweg zijn de auto's geparkeerd en kan het klim- en klauterwerk beginnen. De heer Wanting, bestuurslid van de stichting die het fort een nieuw maar vreedzaam leven wil inblazen, staat te wachten in de ingang van het fort. Nu wij nog, want de droge gracht zonder brug is de eerste hindernis. Dankzij de meegenomen ladders en wat trekkende en duwende handen staat de groep eindelijk ook in de grote gang. Wat van buiten een buitenmaatse kunstmatige heuvel lijkt, blijkt van binnen een ingewikkeld stelsel van gangen en donkere trappen, grote en kleine vertrekken, op verschillende verdiepingen te zijn; groter dan het van de buitenkant lijkt. Het fraaie uitzicht van boven af, de nagenoeg niet op te merken gaten van de luchtkokers, het zeer vakkundige metsel- en voegwerk, een trap die zomaar ophoudt, de geschutskamers, de verblijven voor manschappen, onder-officieren en officieren, de keukens en de kruitkamers, zonder een gids kom je er niet gauw achter. Anderhalf uur is amper genoeg om een idee te krijgen van de inwendige omvang. Maar de volgende afspraak in het fort Lent mag niet vergeten worden. Dit merkwaardige ronde bouwwerk herbergt nu vreedzaam een wijnmuseum en een restaurant, zodat al wijnproevend deze fort-excursie op een aangename wijze kan worden beëindigd.

EEN EIGEN LOCATIE ?

Inmiddels zijn via de pers plannen m.b.t een mogelijke verkoop van het oude gemeentehuis bekend geraakt, die het vraagteken hierboven rechtvaardigen. Hoeveel tijd er mee gemoeid kan zijn, voordat er daadwerkelijk begonnen gaat worden met het opknappen van het pand en de inrichting tot restaurant is niet te voorspellen. Voorlopig mogen we de illusie blijven koesteren, dat we een "eigen" locatie hebben, maar zekerheidshalve is het bestuur toch maar begonnen naar een ander onderkomen om te zien. Suggesties dienaangaande zijn derhalve zeer welkom.

Daarom blijft - *onder voorbehoud* - het volgende openstellingsschema nog steeds van kracht.

16 oktober 1990 : 19.30 - 20.30 uur openstelling voor leden en geïnteresseerden;

- 20 november 1990: 19.30 uur - werkgroepenvergadering
(NIET op 8 november zoals eerder aangekondigd);
- 22 november 1990: **NIEUW!: v o o r d r a c h t**
20.00 uur - lezing door ons lid prof. W. Peters
over "SIERTUINEN, MOESTUINEN EN WIJN-
GAARDEN IN ROMEINS CAMPANIË" waarbij
ook de zgn. formele tuinen in onze streken betrok-
ken worden;
- 27 november 1990: **NIEUW!: v o o r d r a c h t**
20.00 uur in Huize Vredenburg, Klapstraat 112,
Westervoort: Dr.J. Berns van het P.J. Meertens
Instituut over de Liemerse dialecten.
- 18 december 1990: 19.30 - 20.30 uur openstelling voor leden en
geïnteresseerden;
- 15 januari 1991 : 19.30 - 20.30 uur openstelling voor leden en
geïnteresseerden;
- 19 februari 1991: 19.30 - werkgroepenvergadering;
- 19 maart 1991 : 19.30 uur - *jaarvergadering* (zonder lezing; de
voorjaarslezing zal in de vertrouwde omgeving van
Thuvine plaatsvinden op 10 april of 2 mei 1991);
- 16 april 1991 : 19.30 - 20.30 uur openstelling voor leden en
geïnteresseerden;
- 21 mei 1991 : 19.30 - 20.30 uur openstelling voor leden en
geïnteresseerden;
- 18 juni 1991 : 19.30 uur - werkgroepenvergadering.

EN DAT NOG DIT

Op 3 september 1990 heeft de Duivense gemeenteraad ons bezwaarschrift
tegen het Collegebesluit om het St. Jozefklooster niet op de gemeentelijke

monumentenlijst te plaatsen gegrond verklaard. Vanaf die datum valt dit bijzondere pand dus onder de bescherming van de gemeentelijke monumentenverordening. Hebt u al opgemerkt, dat de eigenaar een begin heeft gemaakt met het wind- en waterdicht maken van het dak, zoals normaal gesproken goede huiseigenaren plegen te doen? De eerste, die van dit heuglijke feit een foto maakt (en die bij de redactie inlevert), ontvangt een gratis jaarabonnement op de DRIEPAS.

Het bovenstaande duidt aan, dat wij als vereniging alert moeten blijven. Dankzij en met de steun van zo'n 200 leden en abonnees (stand okt. 1990) kunnen wij dit doen. Het doet goed dat wij als het bestuur deze steun ervaren.

U kunt ons blijven steunen door aan het begin van het volgende jaar de uw toegezonden acceptgirokaart snel in te vullen en op te sturen. Misschien kunt u ook anderen er toe bewegen lid van onze vereniging te worden, of iemand een lidmaatschap of abonnement cadeau doen.

Excursie Historische Kring naar Fort Pannerden.
Welkom bij de ingang van het Fort.

INHOUDSOPGAVE

J.Th.M. Giessen:

Hoe het in Duiven toeging

W. v. Heugten:

Aangenaam en welluidend van toon

W.J.Th. Peters:

Een nieuwjaarsbrief bijna honderd jaar geleden op Doekenstadt te Loo geschreven en op Den Elshof te Groessen gelezen

P.A.J. Meulendijks:

Duiven, een plattelandsgemeenschap in de 17de en 18de eeuw en de historische demografie

Verenigingsnieuws